

ÁJINIYAZ SHÍGARMALARÍNDAGÍ ÓZLESTIRMELERDÍN QOLLANÍLÍWÍ

S.Shinnazarova

*Ajiniyaz atındağı NMPI, Qaraqalpaq tili kafedrası
docenti, filologiya ilimleriniń kandidatu*

Dauletkarimova Zlixa

*Nókis qalalıq 1-sanlı kásip óner mektebiniń
qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni oqıtıwshısı*

Basqa da klassik shayırlardıń shıǵarmaları sıyaqlı basqa tillik ózlestirmeler Ájiniyaz shıǵarmalarınń leksikalıq qatlamı qaraqalpaq klassikleriniń shıǵarmalarına salıstırǵanda ayırıqsha ózgesheliklerge iye. Sebebi, klassik shayırlardıń shıǵarmaları waqtında jazba túrinde qaldırılмай, tek ǵana 1930-jıldıń baslarınan baslap xalıq arasınan jazıp alına basladı.

Mısalı, 1929-jılǵa shekemgi arab grafikasına tiykarlanǵan jazıwda jazıp alınǵanlıǵın, al, awızeki tilden jazıp alınǵanlarında sóylew tiline tiyisli tillik birlikler ushıradı. Sonlıqtan, D. Saytov klassik shayırlardıń shıǵarmaların, sonıń ishinde Ájiniyaz shayır shıǵarmaları tilin eki túrli kóz qarasta izertleydi.

1. «Klassik shayırlar shıǵarmaları tiline qaraqalpaq xalqınıń ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń tásirini;

2. Orta Aziyalıq túrki tiliniń tiygizgen tásirini» (1.8.).

D.Saytov óz izertlewlerinde klassik shayırlardıń shıǵarmalarınń leksikalıq qatlamın úyrenge eki toparǵa bólip qarastıradı:

1. Klassik shayırlardıń shıǵarmalarındaǵı arab-parsı sózleri;

2. Gónergen sózler.

Ájiniyaz shıǵarmalarınń leksikasın tillik analizlegenimizde, onıń leksikasınıń birdey emesligi anıq ajıralıp turadı.

Ájiniyaz shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń turmısınıń hár túrli tárepleriniń sáwlelendiriliwi, sonıń nátiyjesinde xalıqtıń turmısınıń hár túrli tarawlarına baylanıslı xalıq tiliniń leksikasın óz shıǵarmalarında paydalanıwı da túrlishe.

Akademik H. Hamidov Ájiniyaz shıǵarmaları ulıwma qaraqalpaq klassikalıq shıǵarmalarınń leksikalıq qatlamın tómendegishe qarastıradı:

1. Jiyen menen Berdaq

2. Ájiniyaz hám Kúnxoja (2.31).

Bul topardaǵı shayırlardıń sózlerdi qollanıwı, xalıq turmısınıń belgili táripin súwretleydi, soǵan qaray kerekli sózlerdi tańlaw hám ulıwma qosıq jazıwdaǵı stili boyınsha biri ekinshisinen parıq qıladı.

Ájiniyazdıń qosıqlarında bolsa, ásirese sóz tańlaw hám sóz qollanıwda ózgesherik bir umtıwshılıq bar. Ájiniyazdıń bir ǵana qosıǵında bir neshe ózlestirmelerdiń qatar qollanıwın tómendegi mısaldan kóriwimizge boladı:

Er yigit qolında malı bolmasa,
Yalganshıda óz teńinen kem bolur,
Árebi at arısa jalı bolmasa,
Arqası yağırdna, boyı lán bolur.
Gosh jigitke kerek bir yarı ziyba,
Qálem qas, qara kóz, qamatı rana,
Yigitniń qatını bolsa biyhaya,
Kúnde úy ishinde gawga ján bolur.

(«Bolur»)

Ájiniyaz shıǵarmalarınń leksikalıq qatlamına qaraǵanıımızda, túrkiy sózler qatlamı hám arabsha-parsısha sózler basım kópshiligin quraydı. Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde sózler házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı ózleriniń leksikalıq hám grammatikalıq mánilerine jeke hám kontekstlerdegi, tuwra hám awısrpalı, sinonimlik, anionimlik, omonimlik mánilerine iye.

Mısalı, sozlerdiń kóp mánililigi, olardıń awısrpalı mánide qollanılıwı shayırlardıń qosıqlarında keń orın alǵan.

Mısalı:

Jaqsı qatun erur quda náǵmeti,
Ónseń qushsań áziyz janniń ráhátı,
Jaqsılardıń begler bilseń sóhbeti,
Yalganshıda jánnet bilán tań bolur.

(«Bolur»)

Mısaldaǵı náǵmeti sózi – túpkilikli mánisi adamnıń ishıp jeytuǵın ırısqa, nesiybesi, degen mániste. Al, shıǵarmada bolsa baxıt, dáwlet, sıy mánisinde qollanılıp tur.

Demek, Ájiniyaz shayırdıń shıǵarmalarınń leksikalıq qatlamı: 1) Túrkiy leksikalıq qatlam; 2) Ózlestirilgen leksikalıq qatlam dep bólip qarawımızǵa boladı.

Belgili tilshi ilimpaz O. Bekbawliev «Qaraqalpaq tilindegi ózlestirme sózlerdin qollanılıwı» (3.133-144.) degen arnawlı ilimiy maqalasında ulıwma tilimizde, sonıń ishinde klassik shayırlardıń shıǵarmalarında, ásirese qaraǵanıımızda, Ájiniyaz shıǵarmalarınń leksikalıq qatlamında basqa tillik ózlestirmelerdiń qollanılıw dereklerin tómendegi jaǵdaylarǵa baylanıstıradı:

1. Eń dáslep tilimizge kirgen dáwirinde konkret máni ańlatqanı menen beri kele mánisin joytıp alıp, abstrakt mánige koshken sózler toparı.

2. Eń dáslepki tilge engen dáwirde belgili mánini ańlatqanı menen sol mánisin birotala joytıp alǵan, biraq elege shekem qollana beretuǵın sózler toparı.

3. Tilimizge eniwi menen óziniń tiykarǵı mánisin ózgertip, basqasha máni ańgartıp ketken ózlestirme sózler toparı.

Mısalı, bunday sózler toparı Ájiniyazdıń tómendegi qosıqlarında ushırasadı.

Kimseniń qız-uǵlı, arızılı yarı,
Kimseniń qası qara kózi qunqarı,
Ásir bolıp, telmirisip hár sári,
Yıǵlap at aldına tústi Bozataw.

(«Bozataw»)

Zar yıǵlayın kúnim óter,
Zalım pálek, bizge neter..

(«Boladı», 53-bet)

Bul mısallardaǵı qunqarı sózi «eń jaqsı adam», «jalǵız», «kózi» usaǵan mánide, al, rahibler sózi «sum dushpan» mánisinde qollanılıp turǵanın kóriwge boladı.

Qunqar sózi haqqında O. Bekbawliev tómendegishe pikirlerdi bildiredi: «Qunqar» parsı tilindegi xudovendler patshaniń titulın ańlatadı ham qısqartılǵan formada xunqar bolıp ta aytılıp, el iyesi, jurt iyesi, jurt iyesi («gospada», «gosudar») sonday-aq usı tituldıń quramına kirgen dárwishlerdiń basshısınıń titul mánisin ańlatadı, al rahib dinshil adamlar toparın ańlatatuǵın (kóplik túri ruxban) kelbetlik feyil formasında (rahaba) – qorqıw, qudaydıń dinshil mánisin ańlatatuǵın sap arab sózi» (3.133-144) dep kórsetedi.

Al, joqarıdaǵı mısaldaǵı «pálek, sózi parsı tilinde dáslepki mánisin «dúnya» degendi anlatsa da, joqarı da Ájiniyazdıń qosıǵında «zalım quday» degen mánide qollanılıp tur.

4. Tilimizde sińisiw dáwirine, sonday-aq qollanılıp kiyatırǵanlıǵına qaramastan, dáslepki túpkilikli kem-kemnen joytılıp ketken sózlerdi aldında qollana bertuǵın sózler toparı.

5. Tilimizge dáslepki engen dáwirinde mánisi túsinikli bolǵanı menen qosarlasıp ta, jeke de qollanılatuǵın sózler.

Men saǵan aytayın pándiw-násiyhat...

Shiddatıy ruwzıy judalıq, erkin qıyametdin jaman.

(«Shıqtı jan»)

Parsı tilinde «pánd» sózi de násiyat degen ugımdı bildiredi. Al, keyingi mısaldaǵı «shiddatıy ruwzıy judalıq» sózindegi ruwzıy sóziniń ózi judalıq degen mánini ańlatadı.

6. Folklorlıq shıǵarmalarda qollanılıp, dáslepki mánisi túsinikli bolǵanı menen házir mánisi birotala til qanıgelerine de túsiniksiz bolıp ketken sózler toparı.

7. Qashan hám qaysı tilde kiriwine, qaramastan beride óziniń dáslepki keń mumkinden, sońǵı tar mánisinde qollanıla beredi.

Ájiniyaz shayırdıń shıǵarmalarınıń leksikalıq qatlamına itibar qaratqanımızda, óz tillik sózlerden basqa tillik, yaǵnıy arab parsı tillik ózlestirmelerdiń ayırıqsha stillik maqsetlerde qollanılǵanını kóriwge boladı. Olardıń ayırımları kitabıy tillerden kirgen ózlestirmeler bolıp, tek ǵana arnawlı sózlikler járdeminde túsiniw múmkinshiligine

iyemiz. Shayır shıǵarmalarında basqa tillik ózlestirmelerdiń kóplep qollanılıwı onıń kitabıy tildi jetik bilgen, oqımıslı, sawatlı adam bolǵanlıǵın dálilleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Сайтов Д XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис, Қарақалпақстан, 1989, 8-бет.
2. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тилиниң тарийхының очерклери Нөкис, Қарақалпақстан, 1974, 31-бет.
3. Бекбаўлиев О. Қарақалпақ тилиндеги өзлестирме сөзлердиң қолланылыўы. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 133-144-бетлер.